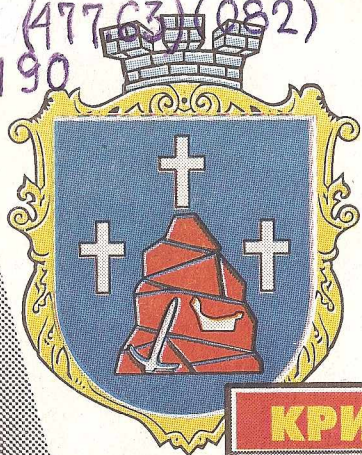
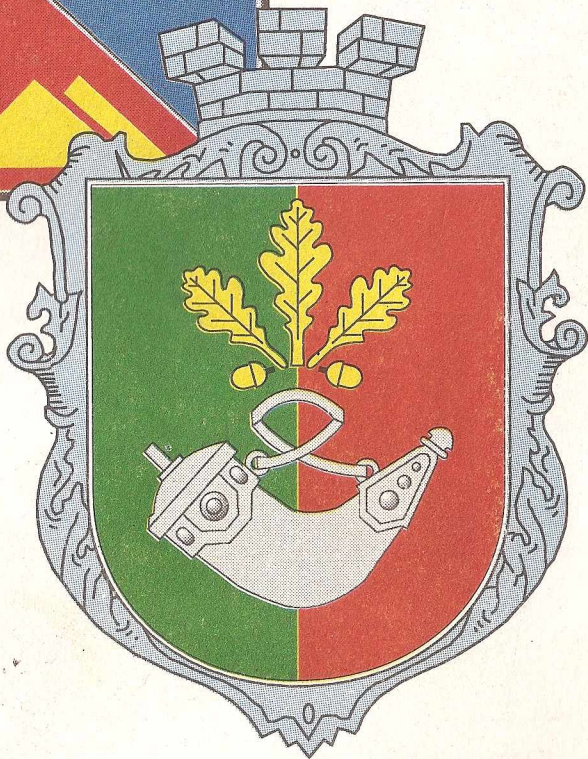

94 (477 63) (082)
490

ІСТОРІЯ КРИВОРІЖЖЯ

СУЧАСНИЙ
ПОГЛЯД
НА ІСТОРИЧНІ
ПЕРІОДИ,
ПОСТАТІ
ТА КРАСЗНАВЧІ
ДОСЛІДЖЕННЯ

ІСТОРІЯ КРИВОРІЖЖЯ У КОЗАЦЬКУ ДОБУ XV-XVIII ст.

Згідно з офіційними джерелами у 2000 році місту Кривому Рогу виповнилося 225 років. На відміну від інших міст, принаймні багатьох, відоме навіть число і місяць заснування - 8 травня 1775 року.

Проте цю дату можна вважати досить умовною. Чому? Та хоча б тому, що 8 травня 1775 року - день, коли почала функціонувати державна поштова станція, від якої і прийнято вести відлік історії міста.

А якщо припустити, звичайно ж, спираючись на певні аргументи і факти, що поселення, від якого почало рости місто, існувало і раніше від офіційної дати заснування поштової станції? Другим спірним питанням є походження назви міста. Істину знайти дуже важко, адже ці питання тісно переплітаються з легендами і міфами, які виходять за межі нашої місцевості і мають для історії нашої держави навіть глобальне значення. Одним з таких живучих міфів в історії України є спотворене уявлення про Дике Поле. І, як не дивно, цей міф має пряме відношення і до дати заснування Кривого Рогу, і до його історії. Тут вже ми маємо деякі реалії, але міфологічно створені.

Радянський енциклопедичний словник дає таку трактовку цьому питанню: «Дикое Поле - историческое название украинских и южнорусских степей между Доном, верхней Окой и левыми притоками Днестра и Десны».¹

В свою чергу, на карті України, складеній Бопланом, відомим автором «Опису України», як Дике Поле позначена територія між Інгульцем і Дніпром, що була нейтральною смугою між володіннями Запорозької Січі і Кримським ханством.²

Говорячи про історіографію матеріалу з історії Криворіжжя у XV-XVIII століттях, почнемо все ж таки з Д.І. Яворницького. І хоча в його «Історії запорозьких козаків» немає конкретного матеріалу з історії Криворіжжя, проте вона допомагає виявити загальні тенденції в досліджуваному періоді його історії. Користування головною працею життя Д.І. Яворницького «Історією запорозьких козаків» в радянські часи було обмежене. І як наслідок цього - скупість інформації про період історії Криворіжжя у XV-XVIII століттях у довідковій і науковій літературі радянської доби. Здобуття Україною незалежності в 1991 році дало можливість працювати з архівними матеріалами і трактувати їх без певного ідеологічного забарвлення. Саме до цього періоду відносяться й найбільш вагомні за змістом і кількістю використаного матеріалу праці відомих регіональних істориків: О.Кухаря-Онишка, Ю.А. Мицика, І.К. Свешнікова, краєзнавців О.О. Мельника, В.В. Титова та В.В. Стецюка.

Цікавість цих наукових розробок полягає в тому, що вони торкаються і території так званого Дикого Поля, і відношення Криворіжжя до подій Визвольної війни 1648-1654 років, і навіть головного природного багатства наших країв - залізної руди.

І все ж джерел не вистачає. З багатющого колись архіву Запорозької Січі залишилось дуже мало матеріалів. Причиною цього були і війни, і стихійні лиха, і пограбування архівів колонізаторами, і свідоме нищення. Тому й не дивно, що для широкої громадськості історія нашої місцевості з даного періоду залишається «білою плямою».

Займаючись цією проблематикою, ми спробували поєднати усі точки зору, усі дослідження, які хоча б якимось чином торкалися історії Криворіжжя у XV- XVIII століттях, показати головні напрямки і хоч трохи наблизитись до істини.

Після монголо-татарської навали обезлюдніли багаті степи Придніпров'я. Та з розвитком козацтва, що сформувалося у XVI-XVII століттях, ці землі почали завойовуватися і заселятися. Просуваючись на південь, козаки в 40-х роках XVI ст. заснували в пониззі Дніпра, за порогами, укріплення - Запорозьку Січ. Відтоді історія області, як і Криворіжжя, протягом майже чверті тисячоліття фактично є історією Запорозької Січі.

Місцем розташування Запорозької Січі спочатку (на території області) був острів Томаківка (поблизу сучасного міста Марганця). Під захистом козацьких укріплень на берегах Дніпра та його притоків - Самари, Орелі й інших почали засновуватися і перші поселення, зимівники, слободи, населення яких займалося мисливством, рибальством, скотарством та іншими промислами.

Розташування Чортомлицької Січі було дуже зручне у військовому відношенні: річки Чортомлик, Підпільна і Скарбна стали її природними укріпленнями. З суходолу Січ оточували високі земляні вали (до 13 м) з частоколом, оборонною баштою з бійницями. Перед баштою за ровом на земляних укріпленнях встановлювалися гармати. Довжина укріплень сягала двох верст. Січ становила собою не лише головне укріплення, а й адміністративний, військовий, господарський та політичний центр Запорозжя. Завдяки зручному положенню Січ була майже недосяжною для ворогів. Але землі Запорозжя зазнавали постійних нападів як з боку поляків, так і татар та турок. Тому можна припустити, що спочатку поселення на Криворіжжі мали сезонний характер на час промислів.

Та не раз козакам на наших землях доводилося зустрічати орду, яка прямувала на Україну за здобиччю. Про це свідчить місцевість під назвою Карачуни. За легендою, колись тут козаки зробили засідку на татар. Татари були вирізані всі, значна частина татарського загону знайшла у цій болотистій колись місцевості свій кінець. У перекладі з татарської «Карачуни» - чорна смерть.³

На початку XVII століття ускладнюється політична і економічна ситуація на Україні. Одне за одним виникають численні козацько-селянські повстання. Польська шляхта переходить у наступ проти всього українського. Тому люди у боротьбі за свої права (як одна із форм протесту) починають масово тікати на Січ. З часом козаки переходять від сезонного до постійного проживання на території Криворіжжя. Отже, початок нинішнього Кривого Рогу поклали козацькі зимівники, які виникли в середині XVII століття.

Першим поселенцем у цій місцевості, за легендою, був козак Ріг, який втратив у боях одне око і був прозваний Кривим Ро-

гом. Інша версія, вже більш реальна, пов'язує цю назву з рельєфом місцевості: при впадінні Саксагані в Інгулець утворюється довгий кривий мис або ріг. У степових просторах це був непоганий орієнтир. До того ж поселення було розташоване на одній з важливих козацьких комунікацій - Кизикерменському шляху, на схід від якого пролягав також Микитинський шлях. Це все легенди і припущення. А що кажуть нам документи, архіви Запорозької Січі?

Так, дійсно, є дані і в архівах Січі. Сучасними дослідниками історії Кривого Рогу Олександром Мельником, Віктором Титовим та Володимиром Стецюком були знайдені в архівних матеріалах Нової Січі згадки і про нашу місцевість. У своїй статті «У місці злиття річок», надрукованій у 24-му числі «Кур'єра Кривбасу» за 1995 р., вони наводять цілий ряд цікавих документальних свідчень про Кривий Ріг до заснування вже згадуваної поштової станції. Зокрема в документі 55 (с. 64) від 1 червня 1761 р., пов'язаному з розслідуванням крадіжки коня запорозькими козаками, говориться, що зловмисники його обміняли в «оной Сечи, в зимовнике Кривом Рогу у речки стоящего». Далі в документі 27 (с. 36) від 9 січня 1769 року наводиться донесення кошового отамана Петра Калнишевського на ім'я головнокомандуючого російською армією А.О. Рум'янцева. В донесенні зокрема сказано, що для запобігання татарського нападу стоять військові команди «на р. Ингульце при войсковом старшине Носане, да в Кривом Рогу в речки Саксагань при полковнику Скидан».⁴ Враховуючи названі високі чини і численні команди, що розташовувалися на р. Інгулець і в Кривому Розі, можна зробити припущення щодо стратегічної важливості зазначених пунктів, а також про наявність в них мінімальних побутових умов для розташування військ.

Під час російсько-турецької кампанії 1768-1774 років у Кривому Розі поблизу кургану Царева Могила певний період навіть розміщувалась ставка Коша Нової Січі (1770). Про це свідчать архівні документи походної ставки Коша Нової Січі, зокрема листування канцелярії Коша⁵. Дійшли до нашого часу і описи залишків укріплень в районі Царєвої Могили, зроблені В. Ястребовим: «В 35 сажнях к востоку от Царевой Могилы 5-ти уголь-

ная площадь в 411 саженой вкруг обнесена валом и рвом с выходом на юг»⁶.

Отже, знаходження ставки Коша в Кривому Розі дійсно факт незаперечний, так само як і те, що він мав досить велике для запорожців значення задовго до відкриття при ньому поштової станції. Не втрачає свого значення Кривий Ріг і в подальші роки, на що також вказують історичні матеріали, зокрема «Выкопировка землемера прапорщика Беера (1779 г.) плана местности и разграничения земельных участков», в якій, між іншим, зазначається, що слободі Кривий Ріг було відведено 21 тисячу десятин землі з метою подальшого її розселення.⁷

На підтвердження цієї тенденції цікавий факт наводить сучасний дослідник розвитку Новоросії В. Кабузан. Він зазначає, що зі скасуванням адміністративного поділу Запорозької Січі, коли постало питання про розвиток на місці паланок відповідних повітів, центром Інгульського повіту повинен був стати щойно збудований Інгульський Шанець, але через надто слабкий розвиток у 1783 році його перевели в розряд «приписних міст», а повітовим центром став Кривий Ріг.⁸

Стосовно минулого Кривого Рогу в досить поважному виданні «По Екатерининской железной дороге» (1903) можна знайти зокрема і таке твердження: «Местечко Кривой Рог Херсонской губернии... принадлежит к числу древнейших запорожских поселений в этом крае. Время основания этого поселения неизвестно, но во всяком случае, оно относится к первым годам существования Сечи, ибо в середине XVIII столетия оно уже представляло собою многолюдное и богатое селение, в котором в 1761 году была сооружена церковь св. Николая, в 1781 году в нем числилось 482 двора и 2184 души жителей...».⁹

Але наявність церкви, а отже, й значної кількості жителів у Кривому Розі до 1775 року, ще й до сьогодні є спірним питанням у визначенні дати його заснування¹⁰. Скажімо, професор Петро Варгатюк категорично відкидає цей факт, посилаючись на відомі записки академіка Василя Зуева, який побував у наших краях у 1781 році і, мовляв, ніяких свідчень щодо поселення і церкви не залишив. Грунтуючись виключно на подорожніх записках академіка, вельмишановний професор наполягає на тому, що поселення Кривий Ріг розвинулося навколо поштової станції.

Дійсно, у своїх записках російський академік Зуєв не залишив жодної згадки про поселення і з них ми дізнаємося лише про поштову станцію Кривий Ріг. З цього приводу краєзнавці О.Мельник, В.Титов та В.Стецюк зазначають, що подорожувачий вчений не мав, очевидно, достатньо часу, щоб близько познайомитися з поселенням. Тому, дослідивши береги Інгульця і Саксагані, а також балку Береговату, він, «перемінивши коней, поїхав на Пономарівку». Мабуть, так само запам'ятовується сучасному мандрівникові, скажімо, залізничний вокзал, як зазначають краєзнавці, а не саме місто, коли не було змоги з ним ближче познайомитись.

Між іншим, факт існування церкви підтверджує і «Хронологика - историческое описание церквей епархий Херсонской и Таврической», де повідомляється, що в 1763 році в Кривому Розі було освячено церкву св. Миколая.¹¹

Отже, більш вірогідним, на нашу думку, є те, що поселення Кривий Ріг існувало задовго до виникнення поштової станції на Кизикерменському шляху.

Порушуючи хронологію, повернемося до кінця 40-х років XVII століття, щоб відкрити ще одну цікаву сторінку історії нашої місцевості козацької доби, яку можна назвати: «Богдан Хмельницький на Криворіжжі і події, пов'язані з Визвольною війною під проводом Богдана Хмельницького». Проблема ця надзвичайно цікава. Навіть тих джерел, що відомі нам сьогодні, достань, щоб без сумніву стверджувати перебування гетьмана у нашому краї, де він почав боротьбу за незалежність України. Ми знаємо достовірно, що Богдан Хмельницький бував на Кодаці, на Микитинській Січі, на берегах річки Жовтої, де він здобув свою першу велику перемогу над польськими загарбниками. Про цю подію на Криворіжжі нам нагадає назва місцевості Веселі Терни. За переказами, під час битви під Жовтими Водами тут стояв обоз козацького війська. Після битви козаки тут святкували свою першу вагому перемогу. Звідси і пішла назва - Веселі Терни.

Готуючись до нового походу, Хмельницький знову звертається до кримського хана Іслам-Гірея III та інших урядовців Кримського ханства. У своєму листі до нового перекопського бея Пир-

ши-аги (від 21 квітня 1649 року за новим стилем) він просив наказати Тугай-бею та іншим мурзам переправлятися на правий берег Дніпра і «біля Інгульця кочувати, бо, напевне, знову буде війна»¹².

Джерела, на жаль, мовчать про події на Криворіжжі у 1651-1652 роках, але з 1653 року маємо деякі важливі звістки. Тоді у травні-червні проходив другий похід української армії у Молдавію і Валахію, котрим керував гетьманич, старший син Богдана Хмельницького - Тиміш. Тим часом генеральний писар Іван Виговський приймав московських послів Матвєєва і Фоміна. 10 липня 1653 року він повідомив їм, що Хмельницький наказав 10 тисячам ординців та 8 тисячам ногайців стати в полях понад річками Саксагань, Інгул, Інгулець та в урочищі Жовті Води, а також у Сурських байраках, тобто трохи на південь від сучасного Дніпропетровська. Очевидно, був тут якийсь час і сам Хмельницький. Не виключено, що він перебував тут і під час свого походу проти Речі Посполитої у 1655 році¹³. Хоч відомі на сьогодні джерела і не дають повної картини зв'язків Богдана Хмельницького з Криворіжжям, але у тому, що він бував тут, готуючись до своїх найславетніших битв (Жовтоводської, Корсунської та Зборівської), не варто сумніватися.

В загальному підсумку, торкаючись суті аргументів щодо особливостей існування «Дикого Поля» на теренах Південної України, у т.ч. і на території сучасного Криворіжжя, то варто не ігнорувати літературні та історично-документальні свідчення про малозаселеність південних степів тодішньої України. Непоодинокі свідчення підтверджують існування тут, хоч і не в значній кількості, людних поселень. Ці поселення у XVII-XVIII століттях виконували роль сторжових пунктів у стратегічно важливих місцях.

Тому й не дивно, що вже з середини XVII століття територія Криворіжжя була задіяна у сферу військово-стратегічної операції гетьманського уряду Б. Хмельницького, який керував національно-визвольною війною. Тут була побудована лінія поштових гонів, яка вводила територію Криворіжжя, Запорозжя у сферу активного життя українського народу.

Однак постійні загарбницькі зазіхання іноземних правителів, які максимально були реалізовані російською знаттю наприкінці XVII - поч. XVIII століть, унеможлилювали їх самостійний розвиток. За цей час була ліквідована українська козацька автономія, козацькі землі були розподілені між царськими вельможами та поміщиками. Саме в цей період і виникає потреба створення міфа про безлюдність цих безкраїх земель, що є звичним обґрунтуванням встановлення колоніального володіння. Для здійснення імперського нагляду за південними землями України у 1775 році військово командування створює лінію поштових станцій, одна з яких і була заснована у важливому стратегічному місці біля давно вже існуючого поселення Кривий Ріг.

ПРИМІТКИ

1. Гиляров М.С., Жуков Е.М. Советский энциклопедический словарь.- М., 1980. - С.395.
2. Боплан Г. Опис України. - К., 1990. - С. 60.
3. Криворожские ведомости. - 1995. - 28 апреля.
4. Стецюк В., Мельник О., Титов В. У місці злиття річок... // Кур'єр Кривбасу. - 1995. - №24. - С.27.
5. Там же.
6. Там же.
7. Там же.
8. Кабузан В. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний в XVIII - I пол. XIX вв. 1719-1858 гг.). - М., 1976. - С. 211.
9. Стецюк В., Мельник О., Титов В. У місці злиття річок... // Кур'єр Кривбасу. - 1995. - №24. - С.27.
10. Ракітін А.Г., Варгатюк П.Л., Дольчук А.В. Кривому Рогу 200. - Дн-ськ, 1975. - С.10.
11. Стецюк В., Мельник О., Титов В. У місці злиття річок... // Кур'єр Кривбасу. - 1995. - №24. - С. 27.
12. Мищик Ю.А. Богдан Хмельницький на Криворіжжі. // Кур'єр Кривбасу. - 1995. - №32. - С.10-11.
13. Мищик Ю.А. Про Січ і Кривий Ріг. // Кур'єр Кривбасу. - 1994. - №22. - С.21.